

חורש

תנא: החורש והחופר והחורץ כולן מלאכה אחת הן. (עג ע"ב)

ופירש רש"י:

דכולהו לריפויי ארעא עבידי.

דבריו של רש"י נאמרו בעקבות הסוגיה במועד קטן (ב ע"ב), שם נאמר: "מה דרכו של חורש לריפויי קרקע". למדנו מכאן שעיקרו של חורש הוא ריפוי הקרקע, דהיינו ריכוך הקרקע.

מאיך, כברייתא בשבת נאמר:

תנו רבנן: התולש עולשין והמזרד זרדים... אם ליפות הקרקע כלשהן... (קג ע"א)

אף שבסוגיה לא נאמר בפירוש טעם החיוב בריפוי הקרקע, כתב הרמב"ם:

החורש כל שהוא חייב. המנכש בעיקרי האילנות והמקרסם עשבים או המזרד את השריגים כדי ליפות את הקרקע, הרי זה תולדת חורש. (ח, א)

עוד מצאנו בסוגיה בשבת:

אמר רב ששת: היתה לו גבשושית ונטלה – בבית, חייב משום בונה; בשדה, חייב משום חורש. (עג ע"ב)

ובפירוש ר' חננאל ביאר:

כל שהוא ליפות את הקרקע בשדה חייב משום חורש... אבל להשוות קרקע השדה חייב משום חורש, כדכתיב 'הלא אם שווה פניה'... וכל דבר שהוא להנאת קרקע חייב משום חורש.

אם כן, לפנינו מחלוקת ראשונים בגדר מלאכת חורש: לדעת רש"י מהותה ריפוי וריכוך הקרקע, ואילו לדעת הרמב"ם ורבינו חננאל מהותה בריפוי הקרקע.¹

1 לדעת רש"י יש לומר שהסוגיה בשבת קג ע"א, המלמדת שהמזרד זרדים בשבת כדי ליפות את הקרקע חייב בכלשהו, אינה מחייבת משום חורש אלא משום קוצר, וכפי שכתב לפרש כן הרמב"ן: "ועוד נראה לי שריפוי השדה אינה מלאכה, אבל תלישת העשבים היא המלאכה המחייבתו ומשום תולש מתרינן ביה... אבל בתוספתא מצאתי דמייפנה את הקרקע מלאכה בפני עצמה היא ומשום חורש מתרינן ביה" (שבת קיא ע"א, ד"ה וזו). התוספתא אליה מתייחס הרמב"ן בסוף דבריו אומרת כך: "התולש עולשין לאכילה כגרוגרת לבהמה כמלוא פי הגדי לתקן הארץ כל שהן – אם נתכוון בכולן חייב שתיים" (ט, טז). אף על פי שגם בתוספתא לא נחברר מה המחייב של "לתקן הארץ", מכל מקום מן הסיפא ש"חייב שתיים" ברור שאין החיוב

אך יש לעיין בדבר, שמא על פי המתבאר מן הירושלמי ש"כל שהוא להניית קרקע חייב משום חורש" (י, ב) גם ריפוי הקרקע וריכוכה וגם השוואתה וייפוייה בכלל חורש הן בשל היותן מלאכות המועילות לקרקע. הצעה זו סבירה למדי, שהרי ברור שבכל ריכוך קרקע יש גם ייפוי והנאת קרקע. לכן, נראה אפשרי ונכון לפרש שהרמב"ם ודעימיה יסכימו שגם מלאכת ריכוך והשוואת הקרקע נחשבת כחורש. אמנם, נראה שרש"י, שטרח לפרש שמי שהיתה לו גבשושית ונטלה חייב בשל ריכוך הקרקע (שבת עג ע"ב, ד"ה משום), סובר שחרישה היא פעולה שיש בה ריכוך הקרקע דווקא. לשיטתו, פעולה אסתטית בלבד של ייפוי הקרקע אינה בכלל חרישה.

וביסוד העניין, נדמה שהמחלוקת נעוצה בשאלה האם כל פעולה שנעשית בקרקע היא בכלל חרישה אף על פי שאין לה תועלת חקלאית כלשהי, או שמא החרישה שנאסרה בשבת היא המלאכה החקלאית דווקא.

כתב האור זרוע:

ולא מחייב משום חורש אלא בקרקע הראויה לזריעה, כדמוכח פרק 'אילו עוברין'... אלמא דכל היכא דקרקע לאו בת זריעה הוא לא מיחייב משום חורש. (הלכות שבת נה)

מדברי האור זרוע למדנו שתי נקודות:

א. אף על פי שהמשנה אמרה "החורש חייב בכלשהו" – מכל מקום יש שעור מינימאלי שיהיה בו כדי ליטע משהו.

ב. אין חיוב חורש אלא כשעושה כן בקרקע הראויה לזריעה.

ברור מגישתו של האור זרוע שלדעתו רק פעולת חרישה חקלאית המכשירה את הקרקע נאסרה בשבת. לדעתו אין לראות בייפוי קרקע עניין לעצמו, אלא אם כן יש לו משמעות שמכשירה את הקרקע לזריעה. ואכן, כך הביין את הגדר של ייפוי הקרקע והנייתה המופיע בירושלמי:

מכל מקום זה למדנו מירושלמי, שכל דבר שהוא להנאת קרקע ובכך יותר [טוב] לזרע חייב משום חורש.

להבנתו ייפוי הקרקע והנייתה הם אכן בכלל חורש, אך רק במידה שמדובר בפעולות שמטיבות עם הקרקע ומכינות אותה לזריעה. גם המאירי נקט כן,

משום קוצר, שאם כן אין לחייב שתיים. שמא לדעת רש"י גם במקרה הנ"ל אין חיובו משום חורש אלא משום זרע, וצריך לומר שיש שם צמחים שמשתפרים מן התלישה. ועיין עוד באגלי טל, חורש ז, טז.

וסבר שייפוי הקרקע ויישורה הן חלק מן הפעולות המכשירות את הקרקע לפן החקלאי שבה:

החורש במחרישה, והחופר במר או בסכין, והעושה חריץ בקרדום או באיזה כלי – כלן מלאכה אחת הן ותולדת חרישה, שכלם באים לרפות את הארץ להיותה ראויה לזריעה. וכן הדין בתולש עשבים לכונת ריפוי הקרקע, וכן כל כיוצא בזה... שאף השואת קרקע צרך חרישה הוא, שנאמר 'הלא אם שוה פניה'... וכל שהוא להנאת קרקע חייב משום חורש. (עג ע"ב, ד"ה החורש)

אמנם, בשיטת רש"י נראה שהעיקר הוא ריפוי וריכוך הקרקע כדי לאפשר את הזריעה ולא ייפוי הקרקע, כפי שביארנו למעלה בדבריו.

כפי שציינו לעיל, הרמב"ם חולק עקרונית על גישה זו. להבנתו, כל פעולה בשדה שיש בה ייפוי הקרקע מחייבת משום חורש ואפילו אינה אלא פעולה לשיפור פני הקרקע בלא שום משמעות חקלאית:

אחד החורש או החופר או העושה חריץ הרי זה אב מלאכה, שכל אחת ואחת מהן חפירה בקרקע ועניין אחד הוא. (ו, ב)

לשיטתו כל חפירה בקרקע היא חרישה – יש חרישה שהיא מבוא לזריעה ויש חרישה שהיא סתם שינוי פני הקרקע. גם כשציינ הרמב"ם את תולדות המלאכה (ח, א) הדגיש שתי קבוצות תולדות: תולדות שהמוקד שלהן בהכשרה החקלאית של הקרקע אף שאינן פועלות ישירות בקרקע, כגון המנכש בעיקרי האילנות והמקרסם עשבים או המזרד את השריגים; ותולדות שהמוקד שלהן הוא שינוי פני הקרקע בלא קשר לתועלת חקלאית, כגון המשווה פני השדה שהשפיל התל ורידדו או מילא הגיא, וכן כל המשווה גומות.

וכן כתב בפירושו בחידושים המיוחסים² לר"ן בבואו לפרש את הדין של גבשושית:

שהרבה פעמים אדם חורש שאין דעתו אלא להפך בעפר לתיקון השדה ולא לזריעה, והילכך כל תיקון השדה חשיב משום חורש. (עג ע"ב, ד"ה היתה)

2 המהדורה הרגילה הנדפסת בשם 'חידושי הר"ן' נכתבה בעצם על ידי אחד מתלמידי הרא"ה. חידושי הר"ן לשבת נדפסו למעשה כ'חידושי הריטב"א'. רק לאחרונה תוקנה הטעות בהוצאת חידושי הר"ן והריטב"א על ידי מוסד הרב קוק.

ונראה לכאורה שזוהי גם שיטת התוס'. בעניין האיסור להטמין ביצה בחול ובאבק דרכים, שנתבאר בגמרא שאחד הטעמים לחיוב הוא מפני שמזיז עפר ממקומו, פירשו התוס':

ועוד פירש רבינו תם בספר הישר 'שמזיז עפר ממקומו' והוי חופר, שהוא תולדה דחורש. (לט ע"א, ד"ה מפני)

במקרה זה אין כוונתו לזריעה כלל אלא לטמון הביצה בעפר, ובכל זאת כתבו לחייב משום חורש.

בין בונה לחורש

נסכם את עיקרי הדברים: לשיטת רש"י חרישה היא ריכוך הקרקע והכשרתה לזריעה³, אך לרמב"ם וסיעתו נראה שחורש כולל גם פעולה בקרקע שמייפה את פניה ללא תועלת חקלאית⁴. להלכה כתב המשנה ברורה:

חורש הוא אחד מל"ט אבות מלאכות. וכיוון שכונת החורש לרפויי ארעא דאז טוב לזריעה, וגם כוונתו להשוות הגומות ולייפותו כדי שיהיה המקום שווה – ולכן החופר בשדה או שעשה חריץ או שהיה שם תל קטן והשפילו או שהיה שם מקום נמוך והשוה אותו וכן כל המשווה גומות במקום הראוי לזריעה חייב משום חורש... וכן כל מה שעושה ליפות הקרקע הוא תולדת חורש וחייב בכל שהוא. (שלז, הקדמה)

בדבריו כלל גם את רפויי קרקע וגם את ייפוייה, אך הדגיש שהכל הוא לתועלת הזריעה. ויש לעיין בדבריו האחרונים ("כל מה שעושה ליפות הקרקע הוא תולדת חורש"), האם גם זה דווקא במקום הראוי לזריעה או שכל פעולת ייפוי בשדה היא תולדת חורש?

3 ועיין גם בדבריו בדה"ע ע"ב, ד"ה גומא, והשווה לדבריו בדה"ע פא ע"ב, ד"ה שקיל.

4 ראייה נוספת לאבחנה זו ניתן להביא מהסוגיה בדה"ע ע"ב, שם עמדו על כך שבסדר המלאכות במשנה הקדימו זרע לחורש למרות שכרונולוגית קודמת חרישה לזריעה, ותירצו שהתנא במשנה חי בארץ ישראל שם זורעים ורק אחר כך חורשים. רש"י על אתר פירש שבארץ ישראל קודם זורעים "לפי שהאדמה קשה ואינו יכול לכסות הזרע בלא לחרוש" – קמ"ל בעקבות שינוי הסדר במשנה שגם חרישה שלאחר זריעה חרישה היא, אף שחרשו גם קודם הזריעה. לרש"י אכן מדובר בחידוש, כיוון שהיה מקום לומר שרק חרישה קודם הזריעה יכולה להיטיב עם הזרע ולהיות אסורה – קמ"ל שגם חרישה שנייה יכולה להועיל לזריעה. לדברי הרמב"ם לכאורה לא מדובר בחידוש, שהרי גם אם חרישה שנייה אינה מועילה לזרע ברור שהיא מועילה לקרקע, והאחרונים מבארים שמסיבה זו נקט הרמב"ם "החורש" ואחר כך "הזרע" שלא כפי סדר המשנה (עיין מנחת חינוך, מוסף השבת, חורש).

ונדמה שאם אדם ישווה גומות בשדה כדי להכשיר אותה למגרש שישחקו שם כדורגל וכדומה, לשיטת הרמב"ם יתחייב משום חורש. לשיטתו, רק כשעושה כן בבית או בשדה שמיישר השטח לפני הבנייה יתחייב משום בונה. לעומת זאת, לשיטת רש"י שמא אין לחייב מדאוריתא בהשוואת גומות שאינה לשם הכשרת קרקע לזריעה, אלא אם הדבר נעשה במסגרת בניית בית ואז החיוב הוא משום בונה.

אמנם, שמא יש לומר שלשיטת רש"י נחייב משום בונה על השוואת גומות גם כשאין מדובר בהכשרת הקרקע לבנייה ממש, שהרי בונה נחשב ככל מה שאדם עושה בקרקע לצרכיו⁵. ואכן, האגלי טל הכריע שהשוואת גומות במקומות שאינם ראויים לזריעה מחייבת משום בונה⁶. לאור הכרעה זו כתב בהמשך דבריו:

ולפי זה לא ימלט שום מקום מהיות אחת משתי אלה: בית או שדה. שאם עומד לדירה ולהילוך בני אדם יחשב בית ויתחייב עליו משום בונה, ואם אינו מוכן לדירה הרי חייב עליו משום חורש, לבד ממתנתא⁷ המוזכר בפרק 'אלו עוברין' שאינו ראוי לזריעה – בזה פטור משום חורש אף שאינו מוכן לדירה. (חורש טז)

דהיינו, בדרך כלל יש לחייב על השוואת גומות משום בונה אך אם זו קרקע הראויה לזריעה ומכשירה לכך על ידי הפעולה אזי מתחייב עליה משום חורש. לשיטתו, על קרקע שאינה ראויה לא לזריעה ולא להילוך, כדוגמת ההיא מתנתא דפסחים (מז ע"ב), לא חייבים כלל.

לעומת זאת, מדברי הפני יהושע נראה שכל השוואת גומות תחייב ללא יוצא מן הכלל:

אבל כשחורש במקום שאינו ראוי לזריעה כגון בצונמא או שחורש שלא לצורך זריעה אלא לאשוויי גומות אינו חייב משום חורש אלא משום בונה כדאמרינן בסמוך. (עג ע"ב, ד"ה גמרא מכדי)

וצריך עיון בדבר זה למעשה. אמנם, אם אדם משווה גומות בחצר ביתו במקום שלא ראוי לזריעה כדי שלא יתקלו בו העוברים והשבים נדמה שלכו"ע יש לחייב משום בונה, שחצר הבית כבית לעניין זה אפילו לשיטת הרמב"ם.

5 ואין להביא ראיה מהשוואת גומות בבית בנוי שחייב משום בונה, שאפשר שגם פעולות שאדם עושה בבית בנוי נחשבות בניין.

6 לענ"ד נראה שלרמב"ם חיובו משום חורש, וכפי שנתבאר לעיל.

7 נראה שכונתו לסוגיה שם שבה הוזכר מתנתא אבל לא למתנתא עצמו, שהרי הוא ראוי לזריעה. אמנם, על השוואת גומות בטיט לח, שאינו ראוי לא לזריעה ולא להילוך, נראה שלא חייבים משום בונה או חורש לדעת האגלי טל.

חרישה באמצעות שוורים ובטרקטור

כתב הרמב"ם:

אסור להוציא משא על הבהמה בשבת, שנאמר 'למען ינוח שורך וחמורך' – אחד שור וחמור ואחד כל בהמה חיה ועוף. ואם הוציא על הבהמה אף על פי שהוא מצווה על שביתתה אינו לוקה, לפי שאיסורו בא מכלל עשה. לפיכך, המחמר אחר בהמתו בשבת והיה עליה משאוי פטור. והלא לאו מפורש בתורה, שנאמר 'לא תעשה כל מלאכה אתה ובנך ובתך ועבדך ואמתך ובהמתך' ? שלא יחרוש בה וכיוצא בחרישה ! (כ, א-ב)

לדעת הרמב"ם עיקר הלאו המוזכר בפסוק "לא תַעֲשֶׂה כָּל מְלָאכָה" (שמות כ, ט) מתייחס לחרישה של האדם באמצעות בהמתו. משמע שאלמלא חידוש הכתוב היינו חושבים שחרישה באמצעות בהמתו לא נאסרה. אולם, הרמב"ן בהשגותיו לספר המצוות חולק על דברי הרמב"ם:

כסבור לומר שאין במשמע הלאו אלא החורש וכלי המחרישה בידו... וזה כולו טעות מתברר בהלכה זו, שהזכרנו שהם פירשו הלאו הזה 'לא תעשה כל מלאכה אתה ובהמתך' במחמר, ופטרוהו מחטאת משום דלא עביד מעשה בגופו ופטרוהו גם ממיתת בית דין מן הטעם הזה, ולא פירשוהו בחורש וזולתו מן המלאכות הנעשות בגופו שלאדם שהוא מתחייב בהן מיתה, שאותן מלאכות לא הוצרכו לדרשן מפסוק 'אתה ובהמתך'.. שאילו בחורש בבהמתו מלאכת עצמו היא ובהמתו עמו ככלי ביד האומן, כגון הגרזן ביד החוצב בו והמשורר ביד מניפו. תדע, שהרי חייבין על זדונו סקילה ובשוגג חטאת. (שורש יד)

שני מוקדים לפנינו במחלוקת הרמב"ם והרמב"ן:

- א. לדעת הרמב"ן איסור מחמר הוא לאו ואילו לדעת הרמב"ם זהו לאו הבא מכלל עשה⁸.
- ב. לדעת הרמב"ם חורש בבהמתו חייב בשבת מפני חידוש הכתוב "לא תַעֲשֶׂה כָּל מְלָאכָה אַתָּה וּבְנֶךָ וּבִתְּךָ... וּבְהֵמָתְךָ" (שמות כ, ט), ואילו לדעת הרמב"ן חייב כיוון שאנו רואים את פעולת הבהמה כגרזן ביד החוצב⁹.

8 פירשנו את הרמב"ם בעניין מחמר כפי שהבין אותו הרמב"ן שם, ועיין עוד לחם משנה על אתר. המגיד משנה הבין שלדעת הרמב"ם איסור מחמר הוא כפול, מצד "למען ינוח שורך" וגם מצד לאו עצמאי, אלא שאף על הלאו אינו לוקה לפי שהוא כולל בתוכו גם אזהרת מיתת בית דין כשחורש בבהמתו, ע"ש.

9 נפ"מ במחלוקת זו תהיה ביחס לדינו של חורש בשביעית וביום טוב, שם לא נאמר לאו מיוחד: לרמב"ן פשוט שחייב, כפי שאכן מוכח מהסוגיה במכות כא ע"ב, ואילו לרמב"ם לכאורה יהיה פטור. ועיין אגלי

אפשר שיש למחלוקת זו של הרמב"ם והרמב"ן השלכות גם לעניין חרישה בטרקטור, אך נקדים לזה תחילה דברי האחרונים שדנו בזה.

כתב החזון אי"ש:

החורש או זורע בשבת במכונה המתוקנת לכך והאדם לוחץ לחיצה הראשונה ועל ידי זה מוציא כח חום הגורם לאדים שיבואו ויניעו את הגלגל ותנועת הגלגל ממשכת יצירת האדים וכן חוזר חלילה – נראה דכל החרישה והזריעה חשיבא גיריה דיליה ומעשיו... ואם מסיר את המונע אפשר דדווקא כוח הראשון הוא מעשיו, ואפשר דגם כוח שני... ועוד, דעיקר חרישה וזריעה נעשה על ידי שור ואין האדם רק הנועץ את יתד המחרישה ומחזיקו... דכיון דדרכו בכך זהו עיקר המלאכה כו'. מיהו במלאכה שעיקרה בכחו אינו חייב על מעשה בהמתו, דהא אמרו (שבת קכב) 'מעמיד אדם בהמתו על גבי עשבים בשבת', אף על גב דלענין נזקין המעמיד חשוב כאדם המזיק לדעת הרשב"א, אלא דבמזיק שנאווי לפני המקום הנזק ובשבת שנאווי לפני המקום טורח האדם במלאכת חול. (בבא קמא, ס"ס יד, ד"ה החורש)

לדברי החזון אי"ש חרישה וזריעה בטרקטור אסורות מן התורה כיוון שזו דרכם של חורשים, ונחשב הכל מעשה האדם וגירי דיליה (= חיצו האדם).

אולם, בשו"ת הר צבי כתב לחלוק על החזון אי"ש הנ"ל משני טעמים עיקריים:

א. החזון אי"ש קבע שאין חייבים בשבת על מעשה בהמתו כשעיקר המלאכה נעשית בדרך כלל בכוחו¹⁰, ובהקשר זה מזיק חמור משבת כיוון שמזיק חייב על מעשה בהמתו. החזון אי"ש הסביר זאת בכך שבמזיק המעשה פסול מצד עצמו ואילו בשבת המגמה של האיסור היא לשבות שביתת האדם. וכתב הרב פרנק:

ומה שאומר דבשבת קפיד רק על טורח האדם, והרי אנו איפכא מצינו בגמרא (בבא קמא ס) גבי 'ליבה וליבתה הרוח' דפטור, דפריך 'אמאי, ליהוי כזורה ורוח מסייעתו?' ומסיק שם 'כי אמרינן זורה ורוח מסייעתו הני מילי לענין שבת דמלאכת מחשבת אסרה תורה, אבל הכא גרמא בעלמא הוא וגרמא בנזקין פטור'. ומפורש דשבת מסתבר לחייבו טפי מנזקין, דאף על גב

טל (חורש א), שפירש על פי דרכו ויישב שאף הרמב"ם יודה לחייב בשביעית וביום טוב כשחורש בבהמתו. וראה עוד מה שכתב בעניין זה בשו"ת הר צבי (או"ח רח, אות ג). כמובן, אפשר לתרץ את שיטת הרמב"ם בכך שלאחר שגילתה התורה שהחורש בבהמתו בשבת חייב התברר שחרישה בבהמתו נחשבת חרישה גמורה, ובניין אב היא ליו"ט ולשביעית.

10 כגון קוצר, בניגוד לחורש שדרכו לעשות על ידי בהמתו או על ידי מכונה.

דבנזקין לא הוי מעשה היזק וכמאן דלא עביד כלום – מכל מקום על שבת חייב. וכיצד יתכן לומר דכאן לגבי נזקין חשיב מעשה בידים ולגבי שבת לא עשה כלום?! (או"ח רח)

לשיטתו של הרב פרנק שבת חמורה ממזיק מפני שבשבת אנו מתייחסים אף למחשבת האדם – "מלאכת מחשבת אסרה תורה" (ביצה יג ע"ב) – וזו סיבת החיוב¹¹.

ב. החזון אי"ש טען שמלאכה שדרכה להיעשות על ידי בהמתו נחשבת כמעשה בידים של האדם. על כך השיג הרב פרנק:

ולכאורה מדברי הרמב"ן בהשגותיו שהבאתי לעיל לא משמע כדברי החזון א, דו"ל הרמב"ן שם: 'שאלו בחורש בבהמתו מלאכת עצמו היא ובהמה עמו ככלי ביד האומן כגון הגרזן ביד החוצב בו והמשור ביד מניפו תדע שהרי חייבין על זדונו סקילה ובשווג חטאת', הרי דהרמב"ן מוכיח דמדמחייבין על חרישה שעל ידי שור גם ביום טוב ושביעית על כן דחשיבא מלאכה שהאדם עצמו עושה אותה בגופו, וסבירא ליה להרמב"ן דנעיצת היתד והחזקת המחרישה מעשה אלימתא היא ולכן אין צריך קרא לזה לחייבו. ומתוך דברי הרמב"ן נראה להדיא דאם האדם אינו עושה כלום בגוף המלאכה לא שייך לחייבו... ומה שכך הוא דרך החרישה לא מהני כלום, וממילא שדין חרישה שעל ידי בהמה לאו מילף הוא לחרישה שעל ידי מכונה, שבעצם החרישה אין האדם משתף פעולה כלל ולא עושה אדם הוא. ומכל שכן מה שפוסק בפשיטות דהזורע במפולת שורים בשביעית חייב דמכיון דזהו מהנהגת הזריעה חייב על זה בין משום חורש ובין משום זורע אין דבריו נכונים וכמו שהזכרתי, דמתוך דברי הרמב"ן מוכח דכל שאין האדם משתף פעולה בגוף המלאכה אין מקום לחייבו.

11 לכאורה לא ברורה עיקר מחלוקתם של החזון אי"ש והרב פרנק, שהרי שניהם מסכימים שיש לחייב במקרה של "זורה ורוח מסייעתו" ושיש לפטור במקרה של "מעמיד בהמתו על העשבים בשבת כדי שתלוש ותאכל"? ונראה כי לדעת החזון אי"ש כל פעולה שדרכה להיעשות על ידי גורמי חוץ המסייעים לאדם, כגון חורש בבהמתו או במכונה או זורה ורוח מסייעתו, חייבים בשבת ונחשב גירי דיליה, אבל מעמיד אדם בהמתו, שאין זו דרך קצירה רגילה, אין זה מעשה האדם ומותר. לעומת זאת, לדעת הרב פרנק מחייבים בשבת את החורש באמצעות בהמה או את הזורה ורוח מסייעתו כיוון שמלאכת מחשבת אסרה תורה, ואילו במעמיד, שאינו מכוון לעשות צרכיו כי אם צרכי הבהמה, אין זה מלאכת מחשבת ופטור על מעשה בהמתו.

לדעת הרב פרנק אין לחייב בשבת רק מצד העובדה שדרך המלאכה בכך, וצריך שתהיה פעולה ממשית של האדם במעשה החרישה והזריעה כדי לחייבו.

לאור המחלוקת הכפולה שתיארנו, מסתייג הרב פרנק מהכרעת החזון אי"ש בשתי נקודות:

1. לדעת הרב פרנק חרישה בטרקטור אינה אסורה כיוון שבטרקטור הכל נעשה על ידי המכונה.
2. לדברי הרב פרנק אין להרחיב את האיסור לזורע באמצעות בהמה, ובזה נראה מדבריו שגם זורע בשבת על ידי בהמה אינו חשוב כמעשה האדם ואין לחייב עליו.

אמנם, ברור לכל שאף לדעת הרב פרנק אין להתיר חרישה בטרקטור בשבת. יש בזה לפחות משום ביטול העשה המחייב שביתה בשבת, מעבר לעצם האיסור הכרוך בהפעלת הטרקטור¹².

אם נבוא לדון בדבר סוגיה זו לאור מחלוקת הראשונים הנ"ל, נראה שלשיטת הרמב"ם יש מקום להתלבט בטיב החידוש שנאמר בתורה. אם נבין שעיקרו של הפסוק מחדש שאסור לאדם לרתום בהמתו למלאכתו בשבת, יש מקום להרחיב דין זה גם לדברים אחרים שאדם רותם למלאכתו, ואם כן גם חרישה בטרקטור תיאסר. אולם, אם נבין שעיקרו של הפסוק מחדש שעל הבהמה לשבות בשבת, לפחות באותם מקרים שהאדם שותף למעשה אפשר שטרקטור שהוא כלי אינו שייך לאיסור זה¹³.

לעומת ההתלבטות בדעת הרמב"ם, בשיטת הרמב"ן נראה בפשטות שאין חילוק בין חרישה בבהמה לחרישה בטרקטור ושניהם הם כגרון ביד החוצב¹⁴.

12 אמנם, נפ"מ במחלוקתם תהיה בשאלה האם חרישה זוריעה באמצעות טרקטור שבביעית היא איסור דאורייתא או דרבנן, ודו"ק.

13 שהרי קיימא לן כבית הלל לעניין שביתת כלים. יש לציין שהחילוק שאנו מציעים קיים בודאי לפי הבנת המגיד משנה הנ"ל שאיסור מחמר איסור כפול הוא וכלול בלאו של "לא תעשה". לדבריו, ודאי שעיקר הלאו בפסוק מחדש משהו בהקשר לשביתת הבהמה.

14 אמנם, הרב פרנק חילק בין המקרים אף לשיטת הרמב"ן וטען שחורש בבהמה הוא שותף למעשה החרישה ממש, שהרי נועץ היתד ומחזיק המחרישה בידי, ואילו בחרישה באמצעות טרקטור הכל נעשה על ידי המכונה והאדם רק מניע אותה. אולם, נדמה שלשיטת הרמב"ן עיקר העניין הוא בהשתלטות האדם על המערכת, וזה קיים אף בטרקטור, ועוד שאף בטרקטור האדם שותף לעשיה חרישה ממש שהרי מכוון את המכונה לתלמיה.

חופר גומא ואינו צריך אלא לעפרה

אמר רבי אבא: החופר גומא בשבת ואינו צריך אלא לעפרה – פטור עליה. ואפילו לרבי יהודה דאמר מלאכה שאינה צריכה לגופה חייב עליה – הני מילי מתקן, האי מקלקל הוא. (עג ע"ב)

ומפרש רש"י על אתר:

פטור עליה – ואין כאן משום בנין בבית, דקלקול הוא... מקלקל הוא – את ביתו.

לשיטת רש"י מדובר באדם שחפר גומא בביתו, והקלקול עליו מדובר הוא קלקול רצפת הבית. משמע מדבריו שחפירת גומא בשדה לצורך העפר היא פעולה סבירה שאינה נחשבת כמקלקל, וממילא פעולה כזו תיאסר בשבת לדעת ר' יהודה הסבור שחייבים על מלאכה שאינה צריכה לגופה¹⁵.

אולם, המאירי מפרש כי הקלקול עליו מדברת הגמרא שייך אף בחופר גומא בשדה:

שאם בשדה אין כאן חרישה, שהרי נוטל העפר והולך לו, ואם בבית אין כאן בנין אלא הריסה. ואף לדעת ר' יהודה המחייב במלאכה שאינה צריכה לגופה, כמו שיתבאר דוקא במתקן... אבל זה שאינו צריך לאותה גומא להשואת קרקע כלל והוא מקלקל, פטור לדברי הכל. (עג ע"ב, ד"ה החופר)

לכאורה ניתן להסביר שאף לרש"י תיאסר חפירת גומא בשדה באופן שהחפירה מקלקלת את הקרקע, וכפי שכתב לפרש הפני יהושע בסוגיה לעיל:

דהא דאמרינן לקמן בפרק 'כלל גדול' ד'החופר גומא ואין צריך אלא לעפרה פטור אפילו לר' יהודה' מטעמא דמקלקל, היינו דוקא בחופר גומא ממש בקרקע קשה שהוא ראוי לזריעה, משום הכי הוי מקלקל גמור לענין זריעה, או בבית וחצר דהוי נמי מקלקל. מה שאין כן הכא בחול ובאבק דרכים דלא הוי גומא גמורה לענין קילקול, כיון דבלאו הכי נידוש ברגלי אדם וברגלי בהמה ולא חזי נמי לזריעה. (לט ע"א, ד"ה בתוספות)

אולם, נראה מדברי הרמ"ך שהובא בכסף משנה שרק חופר גומא בבית הוי מקלקל, וכפשטות דברי רש"י:

כתב הרמ"ך: הוה ליה למימר הני מילי בבית אבל בשדה חייב, דהא פסק כר' יהודה דאמר מלאכה שאינה צריכה לגופה חייב. (א, יז)

15 ונראה שהחייב יהיה תלוי בשאלה אם מדובר בקרקע הראויה לזריעה, ואזי ניתן לראות בפעולה זו משמעות חקלאית ויש לחייב משום חורש אף שאינו זקוק למשמעות זו, או שאין לה משמעות חקלאית כלל, ואזי יתחייב משום בונה. ועיין מה שדנו לעיל בשיטת רש"י.

ועיין מגיד משנה שם שסייג את דברי הרמב"ם:

ומכאן שאם היתה הגומא במקום שאין בו קלקול, אף על פי שאינו צריך לה חייב עליה לדעת רבינו ז"ל שפסק כר' יהודה, וזה פשוט.

אם כן, לפנינו מחלוקת האם כל חופר גומא בשדה ואינו צריך אלא לעפרה נחשב מתקן וחייב לר' יהודה המחייב במלאכה שאינה צריכה לגופה, או שמא גם בשדה יכולה חפירת גומא להחשב כקלקול.

ונראה שכך יש לבאר את יסוד המחלוקת: במקום שאדם מקלקל כדי להשיג תכלית חיובית מסוימת יש לבחון האם הוא מקלקל באופן אובייקטיבי, דהיינו האם במבחן הסבירות "פי אין הצר שנה בנגזק המלך" (אסתר ז, ד) או לא¹⁶. בבית מוסכם על הכל שחפירת גומא לצורך העפר אינה סבירה ולכן נחשבת כקלקול, אך בשדה יש מקום לומר שפעולה כזו סבירה ואינה נחשבת כקלקול. המחלוקת נסובה סביב השאלה האם חפירת גומא בשדה לשם העפר היא פעולה סבירה או לא¹⁷.

חופר גומא לעפרה אליבא דר' שמעון

עד עתה ראינו כי הסוברים שחפירת גומא בשדה לשם עפרה אינה נחשבת כקלקול מחייבים אליבא דר' יהודה, המחייב במלאכה שאינה צריכה לגופה. נראה מדבריהם כי אליבא דר' שמעון, הפוטר במלאכה שאינה צריכה לגופה, חפירה כזו לא תחייב בשבת גם אם אינה נחשבת כקלקול. אולם כתב הרשב"א, אגב דבריו לגבי פטור מנכש עשבים בשבת, שהחופר גומא בשדהו לצורך העפר חייב אף אליבא דר' שמעון:

קשיא לי: הכא נמי שבות בעלמא הוא, דמלאכה שאינה צריכה לגופה היא כחופר גומא ואינו צריך אלא לעפרה? ומסתברא דהכא בארעא דיליה דמתקן וחייב אף על פי שאינו צריך עכשיו לאותו תיקון. (עירוכין לה ע"א, ד"ה דבעי)

והדברים מנוסחים ביתר בהירות בדברי הריטב"א שם:

וכיון דעביד בארעא דידיה מלאכה הצריכה לגופה חשיבא, וחופר גומא ואינו צריך אלא לעפרה שהוא פטור מיירי בארעא דלאו דידיה. (ד"ה דבעי)

16 עיין תוס' קו ע"א, ד"ה חוץ.

17 עיין מאירי (קו ע"א, ד"ה מ"מ), שם הסביר שחפירת גומא בשדה לשם עפר אינה פעולה סבירה כיוון שהעפר מצוי בכל מקום ואין צורך להוציאו דווקא מתוך השדה. והוסיף שם יסוד נוסף לבחינה זו של גדרי מקלקל: "וכן שאין התקן בא לו אלא לאחר זמן". דהיינו, בחופר גומא לעפרה ההנאה תבוא לו לאחר זמן לכשישתמש בעפר ולא ברגע העשיה. וראה גם דבריו בדף עג ע"ב, ואכמ"ל.

ונראה שהרמ"ך והמגיד משנה סוברים שיש לחלק בין מנכש עשבים ובין חופר גומא לצורך עפרה כיוון שמנכש בקרקע דידיה מייפה את הקרקע ומיטיב עימה אף אם כוונתו רק ללקט זרדים, וכלשון הגמרא בשבת: "אטו כולהו לאו ליפות ארעא נינהו" (קג ע"א), ואילו חופר גומא שאינו עושה זאת לשם חרישה אלא לשם העפר הוי מלאכה שאינה צריכה לגופא, שפטור אליבא דר' שמעון.

חופר גומא ואינו צריך אף לעפרה

עד עתה עסקנו בחופר גומא לשם חרישה או לשם העפר. מהדברים עלה כי חופר גומא ללא כל צורך פטור. אולם, חידוש גדול שמענו בהקשר זה מדברי תרומת הדשן:

אמנם נראה דהאי סכין התקוע בחבית איירי שהוציאווה והכניסוהו כבר בחול, ולא פסיק רישיה הוא שיוסיף בנקב... דאי הוי פסיק רישיה להרחיב את הגומא הוי אסור, דעושה גומות ואינו צריך לעפרה חייב מדאורייתא משום בניין. (סימן סד)

והסביר המגן אברהם את כוונתו:

דדוקא כשחופר גומא וצריך לעפרא הוי דרבנן, אבל כשאין צריך לעפרא הוי דאורייתא ופסיק רישיה בדאורייתא אסור לכו"ע. (אר"ח שיר, ה)

ובהמשך תמה מאוד על דבריו:

ועוד קשה מה שכתב בחופר גומא ואין צריך לעפרה חייב, דזה אינו אלא בצריך לגומא אבל בשאינו צריך כלל לא לגומא ולא לעפר פשיטא דפטור, דהוי מלאכה שאינה צריכה לגופה ודבר שאין מתכוין ומקלקל. וגם חופר כלאחר יד הוא... לכן נראה לי דמדינא אין כאן איסור אפילו בכותל.

ובאמת, דברי תרומת הדשן צריכים עיון גדול. וקצת היה נראה לפרש דבריו בכך שכאשר אדם מוציא סכין מן הארץ יש פסיק רישיה שיעשה גומא, ולכן הרי עושה מלאכה בפסיק רישיה וחייב עליה; אולם אם צריך לעפר הרי אינו ממקד את כוונתו בעשיית החור אלא בעפר שיוציא, ובזה פסק ר' שמעון שמלאכה שאינה צריכה לגופא פטור. ובניסוח אחר: הכוונה 'לשם העפר' היא שמוציאה את הפעולה מחוץ לתחום מלאכת החפירה, אך כאשר אינו מכוון כלל עדיין הפעולה עצמה היא חפירה עליה יש לחייב בשל הבור שנוצר.

רעיון דומה מצאנו בהקשר אחר בדברי הר"ן:

לפיכך אני אומר דהכי קאמרינן לר' שמעון: כיון דסבירא ליה דמלאכה שאינה צריכה לגופה פטור עליה – כל שאתה מוסיף תיקון בדבר שאינו מגופה של

מלאכה אי אתה מוסיף חיוב במלאכה, אדרבה אתה מוסיף בה פטור. דכל היכא שהתיקון שאינו מגופה יותר חשוב, המלאכה היא יותר נגדרת אצלו והיא נעשית טפילה לאותו דבר שהוא פוטרה ומגרע כחה. (שבת ק"ע"א)

הצורך בעפר הוא צורך שאינו מהווה חלק ממלאכת החפירה הקלאסית ולכן הוא מוסיף פטור, אך כשאין לאדם צורך בעפר הרי כל שנותר לנו להתמקד בו הוא הפעולה עצמה, ופעולת חפירה אסורה בשבת.

אמנם, ודאי שהר"ן לא כיוון למסקנה זו כיוון שכשאינו מתכוון לחפור ואינו זקוק כלל למלאכה – ברור שגרע טפי, וכדברי המגן אברהם. כוונת הר"ן היא רק שתוספת כוונה מחוץ לגופה של מלאכה אינה מוסיפה חיוב, אבל בודאי שלדעתו יש צורך בכוונה מינימאלית לגופה של מלאכה כדי להתחייב.

כיבוד הבית וריבוצו

המכבד¹⁸, והמרבץ¹⁹ ... שגג בשבת – חייב חטאת; הזיד ביום טוב – לוקה ארבעים, דברי רבי אליעזר. וחכמים אומרים: אחד זה ואחד זה אינו אלא משום שבות. (צה"ע"א)

וברש"י שם:

ומכבד ומרבץ – משום בונה... משום שבות – דילמא כי כניס ליה מתמלאין הגומות שבבית מאליהן והוי בנין.

בהמשך הסוגיה מבואר שלהלכה מותר לרבץ הבית, כיוון שהמרבץ מתכוון להוציא את האבק ולא להשוות גומות ואנו פוסקים כר' שמעון המתיר דבר שאינו מתכוון:

הרוצה לרבץ את ביתו בשבת מביא עריכה מלאה מים ורוחץ פניו בזוית זו, ידיו בזוית זו, רגליו בזוית זו, ונמצא הבית מתרבץ מאליו... תנא: אשה חכמה מרבצת ביתה בשבת. והאידנא דסבירא לן כרבי שמעון – שרי אפילו לכתחלה.

ונחלקו ראשונים אם הותר רק הריבוצ, או שמא גם הכיבוד הותר משום שאינו פסיק רישיה. וכך כתבו התוס' על אתר:

18 טטאטא את הרצפה. בימיהם הקרקע היתה מעפר ולא מרצפת.

19 מזלף מים על הארץ כדי שלא תעלה אבק.

בה"ג שרי כיבוד מהאי טעמא אפילו בדהוצין. ואין נראה לר"י, דבפרק 'כל הכלים' (לקמן דף קכד ע"ב) אמר ר' אליעזר 'אף מכבודות של תמרה מותר לטלטלן', ופריך 'אי מחמה לצל בהא לימא ר' אליעזר אפילו בשל תמרה', משמע דפשיטא ליה דליכא מאן דשרי אפילו לרבי שמעון משום דהוי מלאכתו לאיסור, ואי שרי לכבד הוי מלאכתו להיתר. אלא ודאי כיבוד אסור לכולי עלמא מפני שמזיז עפר ממקומו, ולא שרינן הכא לרבי שמעון אלא דווקא ריבוץ. (ד"ה והאידינא)

מקובל לומר כי חכמי ספרד התירו אף את הכיבוד כיוון שסברו שאין זה פסיק רישיה, ואילו התוס' והרא"ש החמירו בכיבוד כיוון שסברו שהזזת העפר ממקומו הוי פסיק רישיה של השוואת גומות²⁰. אולם, כתבו התוס' שלא יתכן שהתנאים חלוקים בשאלה האם כיבוד הוא פסיק רישיה או לא, ולכן כתבו להסביר את מחלוקת התנאים באופן הבא:

דר' אליעזר סבר סתם מכבד ומרבץ מתכוון להשוות גומות, אף על פי שאין צריך להשוות גומות מיחייב לרבי יהודה הואיל והשוה גומות לבסוף; ורבנן סברי דאין מתכוון אלא לכבד ולרבץ בעלמא וליכא אלא שבות. (פסחים סה ע"א, ד"ה המכבד)

ופסק הרמב"ם:

ואסור לכבד את הקרקע שמא ישוה גומות, אלא אם כן היה רצוף באבנים. (כא, ג)

דהיינו שאינו פסיק רישיה ואף על פי כן אסר לכבד. וצריך עיון, דהלא קיימא לן כר' שמעון דדבר שאין מתכוון מותר כל זמן שאינו פסיק רישיה? ויישב הדבר הכסף משנה על אתר בשם הריב"ש:

ונראה שהיתה כוונת הרב ז"ל לומר שהמכבד מכוין ליפות קרקע הבית ולתקנו. ואף על פי שהכיבוד לאו פסיק רישיה הוא, מכל מקום הכוונה שיש לו בכיבוד הבית ליפותו ולתקנו חשיבא כוונה לענין השואת גומות. אבל בריבוץ אינו מכוון ליפות הקרקע כי אם ללחלח האויר או שלא יעלה האבק, ולזה אף אם אפשר שישוה גומות שהרי אינו מכוין לכך. ואשר אמרו 'והאידינא דקיימא לן כר' שמעון שרי לכתחלה' – אריבוץ בלחוד קאי, אבל הכיבוד אסור דהרי הוא כמתכוין, אלא שמפני שאינו

20 עיין רש"י: "לכבד את הבית דאסור משום אשווי גומות, דמודה רבי שמעון בפסיק רישיה ולא ימות" (קכד ע"ב, ד"ה של תמרה).

מכוין גמור אינו כי אם שבות. זה נראה שהיתה כוונת הרב ז"ל בזה. אבל כל הפוסקים שאסרו הכיבוד לא אסרוהו אלא משום פסיק רישיה.

חידש לנו הריב"ש שאף אם אינו מתכוון בפירוש להשוות גומות – כוונה זו מסתתרת בתוך המגמה לייפות הבית.

אולם צריך עיון בדבריו, שחידש שכיוון שהכוונה להשוות הגומות אינה כוונה גמורה די בה רק כדי לאסור מדרבנן אך לא כדי לחייב, ולא ברור מהיכן התחדש גדר ה'אמצע' הזה?²¹ ונראה להציע בדעתו שאין כיבוד הבית חשוב כדבר שאינו מתכוון לגבי השוואת גומות כשאין הדבר פסיק רישיה, אלא כיוון שיש ספק האם יש גומות בבית אבל ברור שאם ישנן כאלו אזי פסיק רישיה שישווה אותן, אזי דין הכיבוד ככל ספק דאורייתא שמכריעים בו לחומרא.²²

אמנם, מדברי רוב הראשונים והאחרונים נראה שיש להקל בספק פסיק רישיה, ולשיטתם כל זמן שיש ספק האם יש גומות או לא הדבר חשוב כאינו מתכוון.²³ בהקשר זה, יש לציין יסוד נוסף.

באופן עקרוני ישנם שלושה אופנים של דבר שאינו מתכוון:

- א. דבר שאינו מתכוון קלאסי הוא מצב בו יש אפשרות שיזדמן האיסור או שלא יזדמן. במקרה כזה מותר לעשות את הפעולה.
- ב. ספק פסיק רישיה לשעבר הוא מצב כגון הנידון שלנו בו אין אנו יודעים אם יש גומות בבית או לא, אך אם ישנן ברור שישווה אותן. במקרה כזה דנו האחרונים הנ"ל והסכימו להתיר.
- ג. ספק פסיק רישיה לעתיד הוא מצב כגון פותח דלת מול נר דולק, שאין בכוח הרוח לכבות את הנר בשעה שפותח אך יש אפשרות שתוך כדי הפתיחה תגבר הרוח ויווצר מצב של פסיק רישיה שהנר יכבה.²⁴ במקרה כזה יש לחוש ולאסור, שמא כשיווצר המצב הבעייתי לא יוכל או לא ירצה לפרוש. יש מקום לומר שגם כיבוד הבית נחשב כמצב כזה, כיוון שברגע שיראה את הגומא תוך כדי כיבוד הבית הוא עלול להמשיך את פעולתו ובאותה שעה כבר הוי פסיק רישיה.

דברים אלה שכתבנו מיוסדים על דברי השו"ע הרב בקונטרס אחרון:

21 ושמה סבור שכיוון שכוננה זו היא מכללא של כוונתו הישירה אחשבה רבנן לכוונה. וצ"ע.
 22 ועיין בביאור הלכה (או"ח שטו, ד"ה ולכן) שהאריך בכך בדיונו בשיטת הט"ו. וראה גם שו"ע הרב (או"ח רעז, קונטרס אחרון, ס"ק א) שהציע דרך זו בדברי הרמב"ם.
 23 נדון בכך באריכות בדיונו בסוגיות מלאכת מחשבת.
 24 וראה גם סנהדרין פה ע"ב בעניין בן שיטול קוץ לאביו, ובתוס' שם.

ואף לפי מה שכתב הט"ז בסי' שי"ו סק"ג דספק פסיק רישיה שרי, וכן משמע בהדיא ברמב"ן במלחמות ור"ן פרק כירה גבי צירוף והובא בית יוסף סימן שי"ח – היינו להתיר בשעת הספק בלבד כשאינן שם חשש ודאי כלל. אבל אם יש לחוש שמא יהיה ודאי ואף על פי כן יעשה מה שיעשה, הרי זה דומה לשאר חששות וגזירות שחששו חכמים ואינו בכלל ספק פסיק רישיה, כמבואר בהדיא בתוס' דסנהדרין דף פ"ה ע"א סוף ד"ה [ור"ש] עיין שם. וגבי פתיחת הדלת נמי יש לומר כהאי גוונא, דאם יהיה פתוח ברוחב טפח על דרך משל חיישינן שמא מיד כשפשט ידו לדלת לפתוח ברגע זו בתחלת הפתיחה ינשב רוח בחוזק, ונמצא שפתיחה ברחב טפח היא אחר שכבר נשב בתחלת הפתיחה רוח חזק כל כך שאי אפשר שלא יכבה כשיפתח טפח או פחות, ונמצא עושה איסור אחר שהוא ודאי פסיק רישיה. (או"ח רעו, ס"ק א)

לעניין מעשה, בימינו שכל הבתים מרוצפים נראה שיש להתיר לכו"ע את כיבוד הרצפה, ולא נגזור מרוצף אטו שאינו מרוצף. וכך כותב הביאור הלכה:

ולפי זה, כשבתי העיר כולם או רובם מרוצפים בקרשים אין להחמיר במרוצפים, ובפרט אם נתכבד מערב שבת יש לצרף לזה גם כן סברת הראב"ד המובא בבית יוסף דסבירא ליה דאפילו באינו מרוצף לאו פסיק רישיה הוא. אך מכל מקום אין דבר זה ברור עדיין, דאפשר דהמנהג שהביא הרמ"א שנוהגין להחמיר בזה באיסור כיבוד נתיסד מימי קדמונים משום דחששו לאיסור טלטול מוקצה, שמצוי להיות על הקרקע עצמות וקליפין שאינם ראויים למאכל בהמה, וכן משמע קצת ברי"ו ח"ג ובב"ח ע"ש. ולפי זה בכל גווני אסור. אולם, מדסיים הרמ"א הטעם להקל בכנף אווז משום דהוא דבר קל ואינו משוה גומות, משמע מיניה דהטעם של המנהג שנהגו להחמיר הוא משום אשווי גומות. ולפי זה אין להחמיר בשכל בתי העיר מרוצף, ובפרט אם נתכבד הבית מערב שבת וכנ"ל. וגם לאיסור מוקצה אין לחוש: אחד משום מה דכתב הרשב"א דמותר לפנותם משום דהוי כגרף של רעי, ועוד דהוי ליה טלטול מהצד על ידי דבר אחר לצורך שבת, וכמו שכתבו האחרונים. (או"ח שלו, ד"ה ויש)